

BISERICA FAMILIEI NĂSTUREL DIN HERĂȘTI (JUD. GIURGIU). CERCETĂRI ARHEOLOGICE

ADRIAN BĂTRÎNA*

*Colegului și prietenului Dragomir N. Popovici,
cu ocazia împlinirii vârstei de 65 de ani*

Rezumat: În perioada 23 noiembrie – 7 decembrie 1987, în interiorul bisericii „Sfinții voievozi Mihail și Gavril” din localitatea Herăști (actualul județ Giurgiu), s-au desfășurat cercetări arheologice menite să fundamenteze, prin datele oferite, proiectul de restaurare a lăcașului de cult. Coroborând datele obținute prin investigațiile noastre de cele de arhitectură, efectuate de profesorul arhitect Sandu Miclescu în calitate de șef de proiect, am putut constata că, în suprafața cercetată, s-au succedat, în mod nemijlocit, patru lăcașuri de cult (denumite de noi B1–B4) – primele două realizate din lemn, iar celelalte din zidărie –, ridicate în intervalul cuprins între sfârșitul secolului al XV-lea și anul 1644, an menționat, alături de numele ctitorilor, în pisană, care se păstrează și azi, încastrată deasupra intrării în pronaos. Acestor vestigii de arhitectură ecleziastică le sunt dedicate paginile ce urmează.

Cuvinte-cheie: arhitectură ecleziastică, reședință feudală, Herăști, Țara Românească, secolele XV–XVII, familia boierilor Năsturel.

Reședința feudală, reprezentată de biserică și învecinata casă de piatră – adevărat palat –, din Herăști (com. Hotarele, jud. Giurgiu), situată pe o terasă înaltă din stânga Argeșului, la circa 30 km de București, a intrat în atenția Direcției Monumentelor Istorice (DMI) în anii 1959–1960. Atunci, cu ocazia lucrărilor de restaurare a casei de piatră, arheologii Voica și Nicolae N. Pușcașu au executat, și la exteriorul bisericii, câteva sondaje ale căror rezultate nu se regăsesc într-un raport intern de cercetare din arhiva instituției organizatoare.

Anul 1977 este cel în care Direcția Patrimoniului Cultural Național (DPCN = fosta DMI) își propune să întocmească un proiect de restaurare a bisericii „Sfinții voievozi Mihail și Gavril” din Herăști. La această dată, conform pisaniei slavone amplasate deasupra intrării în pronaos, se cunoștea numai faptul că: „Acest sfânt și Dumnezeuiesc locaș, din însuși temelia lui a fost clădit și înălțat cu ajutorul lui

* Arheolog, Direcția Monumentelor Istorice (1967–1978), muzeograf, Muzeul Național de Istorie a României (1978–1988), actualmente pensionar; e-mail: larbatrina@hotmail.com.

Dumnezeu și cu cheltuiala prealuminată bine cinstitoare principese, a doamnei Elena, cu harul lui Dumnezeu stăpână și voievodeasă a Țării Ungro-Vlahiei, soția prea cinstitorului și autocrat domnitor Io Matei Basarab, cu truda și ajutorul în parte a celor buni frați ai săi, Căzan Năsturel și Orest Năsturel (...) în anul (...) de la mântuirea lumii 1644 (...)”¹. Pentru început, s-a întocmit un deviz de cercetare arheologică, iar regretatul coleg Ion Chicideanu a fost desemnat să efectueze acest gen de lucrări, care au și fost executate în perioada 18–29 iulie 1977 și prezentate, la data de 10 ianuarie 1978, sub forma unui raport preliminar intern aflat actualmente în arhiva Institutului Național al Patrimoniului (INP)². Din textul acestui raport și din planul prezentat aflăm că „s-a trasat un șanț longitudinal (S1), în interiorul bisericii, de 20 × 1 m și s-au desfășurat în exterior săpăturile efectuate de Voica și Nicolae N. Pușcașu”³. De altfel, autorul cercetărilor arheologice mărturisește „caracterul restrâns al sondajului” și faptul că „au rămas de soluționat probleme” pe care, în mod cert, spera să le rezolve în anul următor. Din păcate, prin desființarea DPCN, în decembrie 1977, cercetarea nu a putut continua, iar proiectul de restaurare a bisericii nu a mai fost întocmit.

Anul 1987, în intervalul cuprins între 23 noiembrie și 7 decembrie, este cel în care, grație inițiativei și eforturilor părintelui paroh Dumitru Ionescu – autorul mobilizării membrilor obștei credincioșilor din Herăști –, a fost finanțat, reluat și întocmit proiectul de restaurare a bisericii din Herăști. Acesta a avut la bază atât cercetările arheologice conduse de subsemnatul, la invitația profesorului arhitect Sandu Miculescu, cât și pe cele de arhitectură efectuate de distinsul profesor arhitect în calitate de șef de proiect.

În ceea ce ne privește, în raport cu timpul și fondurile puse la dispoziție de beneficiar, am procedat la cercetarea suprafețelor rămase disponibile – cu excepția altarului, care nu a putut fi dezafectat – printr-un sistem de casete (C1–C8), amplasate la nord și la sud de șanțul longitudinal (S1) săpat în 1977 de colegul Ion Chicideanu (fig. 1), după cum urmează:

- C1–C2, în suprafața de sud a pronaosului;
- C3–C4, în suprafața de nord a pronaosului;
- C5–C6, în suprafața de nord a naosului;
- C7, în suprafața de sud a naosului;
- C8, în suprafața de sud a pridvorului.

Deși nu au avut un caracter exhaustiv, cercetările noastre au reușit să ofere toate datele necesare întocmirii proiectului de restaurare, îmbogățind substanțial, după cum se va vedea, cunoștințele despre trecutul lăcașurilor de cult care au deservit, în mod succesiv, așezarea și reședința feudală de la Herăști. Cercetările arheologice au scos în evidență existența a *cinci importante etape de construcție*, cărora le corespunde un număr de *patru lăcașuri de cult*, care se succed în mod nemijlocit, în aproximativ aceeași suprafață (fig. 1/1–5). Prezentarea lor va fi făcută într-o ordine care are în vedere succesiunea lor cronologică, adică de la vechi la nou.

¹ Iorga 1905, p. 91.

² INP, fond DMI, dosar 5330.

³ INP, fond DMI, dosar 5330, p. 1.

Precizăm că în redarea cotelor de nivel am adoptat linia de Wagriss ($\pm 0,00$ m), stabilită de cercetările arheologice din 1977 la $+ 0,78$ m față de treapta de piatră aflată la intrarea în pridvor și acceptată și de prof. arh. Sandu Miculescu în cercetarea de arhitectură.

PRIMUL LĂCAȘ DE CULT (denumit în mod convențional B1) este reprezentat de o construcție de lemn, ale cărei vestigii incendiate au fost interceptate în suprafața naosului și la limita de est a pronaosului actualei biserici. Ele sunt reprezentate de tălpi de lemn (cu grosimea de 0,15 m și lățimea de 0,20 m), descoperite în stare carbonizată (fig. 1/1), care au fost îngropate (fig. 2/13) într-un strat de pământ brun-castaniu (fig. 2/15), și de bucăți de lemn și de chirpici ars. La adâncimea de 1,55 m W, acestea din urmă zăceau pe un strat de argilă (cu grosimea de 0,05 m) bine bătătorit și puternic ars (fig. 2/14), ce reprezenta un nivel interior de călcare. Exteriorul a fost și el amenajat prin depunerea unui strat de argilă bine compactată. La rândul lor, fragmentele de chirpici cu amprente de lemn de secțiune semicirculară dovedesc faptul că, în cazul pereților, sistemul constructiv folosit a fost acela al bânelor dispuse în cununi orizontale. Atât traseul tălpilor de lemn îngropate, cât și amenajarea nivelului interior de călcare ne-au permis să constatăm că ne aflăm în fața vestigiilor incendiate ale unui edificiu religios alcătuit odinioară dintr-o navă de plan dreptunghiular (cu lungimea de 5,75 m și lățimea de 3,80 m la interior) și un altar, probabil pentagonal (cu lățimea de 3,00 m și adâncimea neprecizată), decroșat simetric în planul tâmplei (fig. 1/1).

În ceea ce privește *încadrarea cronologică a celei dintâi biserici* ridicate în acest loc la Herăști, ținând cont de faptul că lăcașul a fost amplasat în partea superioară a unui strat de pământ brun-castaniu, conținând fragmente ceramice caracteristice celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea, ea poate fi făcută la sfârșitul secolului amintit. De altfel, în raportul său referitor la secțiunea longitudinală (S1) săpată la sud de axul bisericii, Ion Chicideanu semnaleză existența unei „cruste de pământ ars la roșu cărămiziu”⁴ în suprafața naosului, iar în cea a pridvorului, a unui număr de cinci morminte (M3–M7), suprapuse de nivelul de arsură, morminte ce consideră că ar putea aparține cimitirului exterior al unei biserici de lemn incendiate⁵.

CEL DE-AL DOILEA LĂCAȘ DE CULT (B2) îl succede nemijlocit pe cel anterior (B1), în aproximativ aceeași suprafață, la o dată care poate fi situată spre *mijlocul secolului al XVI-lea*. Constructorii vor elimina cea mai mare parte din resturile construcției incendiate, dar vor păstra o parte dintre acestea, care, prin compactare, vor permite obținerea unui strat de cărbune și chirpici (în grosime de 0,15 m) bine orizontalizat (fig. 2/12). În partea superioară a acestui strat (aflat la -1,43 m W), vor fi așezate tălpile de lemn (cu grosimea de 0,25 m) ale noii construcții

⁴ INP, fond DMI, dosar 5330, p. 2.

⁵ INP, fond DMI, dosar 5330, p. 5–6.

(fig. 1/2 și 2/9). Și de această dată, atât nivelul interior (aflat la -1,33 m W), cât și cel exterior vor fi amenajate în mod simplu, prin depunerea unui strat de argilă (în grosime de 0,10 m) bine bătătorit și perfect orizontalizat la interior, dar ușor înclinat în exterior pentru a putea permite scurgerea apelor pluviale (fig. 2/11). În acest caz, planimetria bisericii (B2) nu a mai putut fi reconstituită întrucât nu s-a reușit identificarea (în C6) decât a unui segment din traseul laturii sale de nord (fig. 1/2) – aflat la distanța de 0,40 m față de limita nordică a B1 –, cât și din amenajările sale interioare și exterioare (fig. 2/11). Acest fapt se datorează distrugerii unei părți din vestigiile anterioare de către constructorii primei biserici de zid (B3a), de amplasamentul unor morminte mai târziu în câmpul pronaosului, de interdicția impusă de beneficiar de a cerceta jumătatea de nord a altarului actualei biserici și, nu în ultimul rând, de secțiunea (S1) nepotrivit, din punct de vedere metodologic, plasată în anul 1977. Dar, chiar și în aceste condiții, credem că nu poate fi pusă la îndoială existența celui de-al doilea lăcaș de cult (B2), a cărui dezafectare s-a făcut în mod sistematic, prin demontarea și recuperarea materialului lemnos în vederea reutilizării sale.

Momentul când intervine *amintita dezafectare se află în secolul al XVI-lea*, mai probabil *spre sfârșitul acestuia*, după cum ne indică materialul ceramic descoperit pe nivelul său exterior de călcare, dar și încadrarea cronologică a primei biserici de zid (B3a) edificate la Herăști.

CEL DE-AL TREILEA LĂCAȘ DE CULT (B3a) este reprezentat de această dată de o construcție de zid, prima de acest fel, dar nu și ultima, ridicată la Herăști. După ce au demontat biserica de lemn (B2) și au eliberat terenul, constructorii au săpat șanțurile de fundație ale noului lăcaș de la fața nivelului de călcare anterior, adâncindu-se cu 1,65 m (ajungând la cota de -2,93 m W) până ce au pătruns în solul viu reprezentat de un strat compact de argilă galbenă (fig. 3). Fundațiile au fost realizate în două tehnici. Prima parte a acestora, pe o înălțime de 1,00 m, a fost lucrată din piatră și mortar, prin turnare, armată cu bârne dispuse longitudinal și decroșează, atât la interior, cât și la exterior, cu 0,20–0,30 m în raport cu verticala zidăriei de elevație. În continuare, cea de-a doua parte a fundației, pe o înălțime de 0,65 m, este lucrată din zidărie de cărămidă și se înscrie în verticala elevației. În cazul celor patru pilaștri de zidărie (cu lungimea de 0,95 m și lățimea de 0,60 m) din naos, fundațiile decroșează pe direcția N–S, în raport cu verticala elevației, cu 1,30 m (fig. 2/2). Probabil că aceste fundații mărite ale pilaștrilor au fost realizate astfel pentru a susține o cupolă semisferică sprijinită pe o suită de arce.

Atât zidăria elevației, cât și cea a fundațiilor parțial zidite sunt lucrate din cărămizi cu dimensiunile de $0,26 \times 0,13/0,14 \times 0,35$ m și se păstrează pe înălțimi diferite, întrucât, după cum am putut constata, această primă biserică de zid a fost dezafectată și refăcută de la partea superioară a fundațiilor sau a celor câteva asize din elevația păstrată (fig. 2/1 și 3).

Potrivit atât fundațiilor, cât și celor câteva elemente din elevație, conservate și reutilizate cu prilejul edificării celei de-a doua biserici de zid (B4), am putut

reconstitui planul celui dintâi lăcaș de cult (B3a) de zid ridicat la Herăști. Este vorba despre o biserică de plan dreptunghiular, alcătuită dintr-un altar cu traseul absidei poligonal – probabil cu șapte laturi – la exterior și semicircular la interior, decroșat în planul tâmplei, dintr-un naos dreptunghiular (cu lungimea de 5,76 m și lățimea de 6,24 m la interior), cu câte doi pilaștri angajați la interior, pe laturile de nord și de sud (cu dimensiunile de $0,95 \times 0,60$ m) și dintr-un pronaos (cu lungimea de 5,00 m și lățimea de 6,35 m la interior). Dimensiunile totale ale edificiului la exterior sunt de 17,50 m lungime și 8,30 m lățime (fig. 1/3).

Conform reperelor de ordin planimetric și dimensional, putem formula două ipoteze cu privire la sistemul de boltire al naosului și pronaosului cu care va fi fost înzestrat primul lăcaș de cult de zid de la Herăști. Cea dintâi ne duce cu gândul la un naos acoperit cu o boltă semicilindrică dispusă longitudinal și întărită cu două arce dublouri care se descarcă pe cei patru pilaștri. La rândul său, pronaosul putea fi acoperit tot cu o boltă semicilindrică dispusă longitudinal sau transversal. A doua soluție constructivă permite boltirea naosului cu o cupolă semisferică, sprijinită pe o suită de arce, care se descarcă cu două sau mai multe retrageri intermediare în masa celor patru pilaștri. În absența unor pilaștri de colț, pronaosul nu putea fi acoperit decât cu o boltă semicilindrică dispusă transversal sau longitudinal. Dacă ar fi să optăm asupra uneia dintre cele două posibilități, ne-am opri asupra celei de-a doua, având în vedere împrejurarea că dimensiunile mărite ale fundațiilor pilaștrilor pot fi explicate cel mai bine prin necesitatea ca acestea să poată suporta o sarcină deosebită, determinată de existența unei cupole semisferice.

Cu privire la modul în care a fost amenajat nivelul interior de călcare al primei biserici de zid (B3a), nu dispunem de suficiente elemente pentru a ne putea pronunța cu certitudine. Deși, din raportul întocmit de colegul Ion Chicideanu, aflăm că „în această etapă biserica a avut o pardoseală din cărămizi de formă dreptunghiulară, așezate pe un pat de lut”⁶, această afirmație este eronată întrucât, **în realitate, pardoseala așezată pe un pat de lut**, singura de acest fel interceptată și de către noi în suprafața naosului și pronaosului, **suprapune de fiecare dată zidăria demantelată a primei biserici de zid (B3a)** – așa după cum reiese din profilul de est al casetei 5 și din cel de vest al casetei 6 (fig. 2/1–2) –, fapt care demonstrează ulterioritatea ei în raport cu aceasta și apartenența sa la al doilea lăcaș de cult de zid (B4).

Singura mărturie arheologică referitoare la nivelul interior de călcare al primei biserici de zid este reprezentată de un strat de mortar perfect orizontal, așezat pe o umplutură de argilă amestecată cu pământ brun (fig. 2/6). Pe acest strat de mortar este posibil să fi fost așezată o pardoseală din lespezi de piatră, care a ajuns să fie demontată și recuperată de constructorii celei de-a doua biserici de zid (B4). Este singura explicație care ni se pare plauzibilă.

În jumătatea de sud a pronaosului bisericii 3a, au fost descoperite trei schelete depuse în două morminte (M1 și M2). Sunt, de altfel, **singurele morminte interioare**

⁶ INP, fond DMI, dosar 5330, p. 3.

care pot fi atribuite primului lăcaș de cult de zid (fig. 1), întrucât au fost suprapuse de nivelul de construcție și de prima pardoseală de cărămidă (fig. 3) a celei de-a doua biserici de zid (B4). Ele fac parte din categoria mormintelor zidite din cărămidă și acoperite cu o boltă în formă de mâner de coș (fig. 3 și 4/1). Practic, acestea au fost construite în același moment, întrucât am putut constata faptul că ele au fost dispuse unul în continuarea celuilalt, au fost lucrate din cărămizi identice, iar zidăria lor este „țesută”, mai exact limita de vest a M1 este legată organic de cea de est a M2 (fig. 1). La prima vedere, această realitate ar putea fi pusă pe seama unor decese și înhumări concomitente. În realitate, însă, lucrurile se prezintă cu totul altfel și au putut fi explicate doar în urma cercetării acestor morminte. Dar, înainte de toate, să prezentăm câteva date de ordin topografic, constructiv și dimensional.

Primul mormânt (M1), dar nu și cel mai vechi, amplasat la o distanță de 0,70 m de zidul despărțitor dintre naos și pronaos și la 0,30 m față de zidul de sud al pronaosului, a fost lucrat din cărămizi, cu dimensiunile de $0,26 \times 0,13/0,14 \times 0,35$ m, legate cu un mortar de bună calitate. Cărămizile pereților longitudinali au fost dispuse pe lung, ale celor transversali pe lat, iar cele ale bolții pe cant. La exterior, prima criptă prezintă lungimea de 2,75 m și lățimea de 1,50 m. Grosimea pereților este de 0,32 m. Groapa de mormânt s-a săpat până la adâncimea de 2,85 m W. De aici s-au ridicat pereții pe o înălțime de 0,58 m până la -2,27 m W, unde intervine o retragere a lor cu 0,14 m spre exterior și nașterea unei bolți în formă de mâner de coș. Cheia de boltă se află la cota de -1,83 m W (fig. 3). Pentru ca sicriul să nu zacă direct pe pământ, au fost dispuse transversal, la o distanță de 0,65 m și de 0,55 m între ele, trei șiruri de cărămizi, fiecare realizat din trei asize. Din păcate, această criptă a fost deranjată și, posibil, jefuită încă din vechime, cu prilejul amplasării deasupra sa a unuia dintre cele două morminte (M3 sau M4) aparținând celei de-a doua biserici de zid (B4). Atunci bolta a fost spartă, osemintele umane răvășite și eventualele piese de inventar funerar sustrate. Prin amplasamentul său și modul îngrijit în care a fost lucrat, mormântul poate fi atribuit ctitorului primei biserici de zid (B3a).

Cel de-al doilea mormânt (M2), în legătură cu care arătam în rândurile de mai sus că a fost construit în același moment cu M1, întrucât zidăriile lor sunt identice, iar laturile lor de vest și de est sunt „țesute”, are lungimea de 1,26 m și lățimea de 1,08 m la exterior. Grosimea pereților zidăriei este de 0,26 m, iar înălțimea de 0,44 m, el fiind săpat de la cota de nivel de -2,96 m W. De la nivelul de -2,57 m W intervine nașterea bolții în formă de mâner de coș, boltă realizată prin dispunerea cărămizilor pe cant (fig. 4/1). Sicriul de lemn a fost depus pe două șiruri de cărămizi așezate pe lat și dispuse transversal. El a conținut osemintele a doi adulți reînțuși. Din cele prezentate mai sus, rezultă faptul că amplasamentul destinat înhumării personajului din M1 a coincis cu acela ocupat de două mai vechi morminte în groapă simplă, motiv pentru care osemintele din acestea au fost dezgropate și reînțușite într-o criptă mai mică (M2), zidită concomitent și poziționată spre vest în continuarea celei principale (M1). Ne aflăm, deci, în fața a trei personaje decedate la date diferite. Din rândul acestora, două, mai vechi, au fost reînțușite în cripta 2 pentru a face loc

ultimului decedat depus în cripta 1. Aceste personaje pot fi identificate atât în funcție de apartenența lor la unul dintre lăcașurile de cult, care se succed în mod nemijlocit la Herăști, cât și cu ajutorul izvoarelor epigrafice.

Apartenența celor trei înhumați la prima biserică de zid a fost dovedită în rândurile de mai sus. La rândul lor, izvoarele epigrafice – reprezentate de inscripțiile de pe trei lespezi de mormânt aflate azi în alte locuri, dar ale căror origini sunt bine cunoscute – atestă faptul că acestea au fost așezate de doamna Elina în memoria fratelui său Șerban (†1628), a mamei sale Despina (†1635) și a tatălui său Radu Năsturel (†1641)⁷, a cărui ultimă dregătorie a fost cea de mare logofăt (1633)⁸. Ordinea deceselor menționate de lespezile funerare ne arată că osemintele celor doi reînhumați din M2 aparțin lui Șerban Năsturel și mamei sale, doamna Despina, iar cele din M1 trebuie atribuite marelui logofăt Radu Năsturel (1565–1641), cel care poate fi considerat, fără nicio îndoială, drept ctitorul primei biserici de zid (B3a) de la Herăști, ridicată în perioada când acesta era postelnic (1593–1601). De altfel, la începutul secolului al XVI-lea, moșia Herăști intră, parțial, în proprietatea boierilor care adăugau prenumelui lor numele satului „ot Fierești”. În jurul anului 1620, Radu Năsturel (și el „ot Fierești”), pe atunci postelnic (1602–1625)⁹, ajunge să stăpânească aproape întreaga moșie, cu excepția unei mici părți, ce trecuse încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea în proprietatea domniei, iar urmașii săi vor purta de acum înainte numele de familie Năsturel¹⁰.

În ceea ce privește **încadrarea cronologică a primei biserici de zid de la Herăști** – având în vedere atât existența unei succesiuni nemijlocite între cel de-al doilea lăcaș de cult de lemn (B2) și primul de zid (B3a), cât și data edificării celei de-a doua biserici de zid (B4), precizată de pisania acesteia¹¹ –, opinăm pentru **funcționarea sa între ultimii ani ai secolului al XVI-lea și anul 1644**.

În acest interval, pe latura de vest a pronaosului primei biserici de zid, a fost adosat un pridvor, fapt care a contribuit la dezvoltarea lăcașului de cult de-a lungul axei sale longitudinale. Această **fază de construcție intermediară a fost denumită de noi B3b** (fig. 1/4).

Dar să vedem ce ne spun atât cercetările arheologice, cât și cele de arhitectură, despre care am avut cunoștință întrucât au fost efectuate de șeful de proiect la o dată anterioară investigațiilor noastre. În caseta 8, săpată în suprafața de sud a pridvorului, am putut surprinde următoarea situație: la adâncimea de 1,55 m W se află nivelul de construcție al pridvorului și, totodată, limita dintre zidăria de fundație și cea de elevație a acestuia. Fundația a fost lucrată prin turnare, din piatră și mortar, iar elevația prin zidire, din cărămizi – cu dimensiuni asemănătoare cu acelea din zidăria B3a – legate și ele cu mortar. Elevația se păstrează până la cota de -1,08 m W – deci

⁷ Năsturel 1910, p. 60, 62 și 67 (fotografii); Lecca 1911, p. 65.

⁸ Stoicescu 1971, p. 214.

⁹ Stoicescu 1971, p. 214.

¹⁰ Greceanu 1958, p. 119.

¹¹ Iorga 1905, p. 91.

pe o înălțime de 0,47 m – unde se observă amputarea și refacerea ei, operațiuni survenite atunci când s-a construit B4.

La rândul lor, sondajele de arhitectură și observațiile efectuate de prof. arh. Sandu Miclescu în colțul de nord-est al pridvorului au fost deosebit de prețioase, contribuind pe deplin la clarificarea problemelor privitoare la pridvor. Potrivit sondajului S15, în colțul de nord-est al pridvorului s-a descoperit „un bloc de fundație, care iese cu circa 1,50 m din planul infrastructurii peretelui de nord al pridvorului și măsoară circa 1,35 m în sens longitudinal, pe care se rezema zidăria de delimitare a golului cilindric a scării”. Totodată se remarcă faptul că „zidăria blocului de fundare este țesută cu infrastructura pridvorului și neșesută cu cea a peretelui pronaosului”. Aceste observații l-au îndreptățit pe șeful de proiect să afirme că „biserica 1 nu a avut către exterior turn de acces la clopotniță și că actualul locaș al scării a fost construit odată cu pridvorul și cu elevația peretelui de intrare în pronaos”. În ceea ce ne privește, subscriem, în bună măsură, la concluziile autorului mai sus citat.

Dar iată punctul nostru de vedere în problema pridvorului. Coroborând observațiile noastre efectuate în C8 cu cele ale profesorului arh. Sandu Miclescu, efectuate cu prilejul sondajului din colțul de nord-est al pridvorului, lucrurile se prezintă în felul următor. La o dată nu cu mult ulterioară ridicării primei biserici de zid (denumită de noi B3a, iar de prof. arhitect „biserica 1”) intervine adosarea unui pridvor cu fundație turnată din piatră și elevație din cărămidă, ultima păstrată pe o înălțime de 0,47 m. Dimensiunile sale interioare sunt de 6,20 × 3,00 m (fig. 1/4). Prezența, în colțul de nord-est al pridvorului, a unei **fundații de plan rectangular**, țesută cu cea a pridvorului, dar neșesută de cea a pronaosului, dovedește în chipul cel mai limpede cu putință că **rostrurile sale au fost acelea de a susține un turn de acces la o clopotniță situată deasupra pridvorului**.

Cât privește momentul ridicării pridvorului, în absența unor informații mai exacte de ordin cronologic, presupunem a se fi petrecut la începutul secolului al XVII-lea, oricum înainte de cutremurul din 1620, de pe urma căruia întregul lăcaș a avut de suferit.

CEL DE-AL PATRULEA LĂCAȘ DE CULT (B4) este reprezentat, în bună măsură, de actuala biserică – chiar dacă aceasta a suferit unele modificări târzii – ridicată, potrivit mai sus amintitei pisanii, în anul 1644 de către Elina doamna și de către frații săi, Căzan Năsturel și Orest Năsturel. Din motive care nu se pot datora decât efectelor pe termen scurt și lung ale cutremurului din 1620, după circa 50 de ani, întreaga biserică (B3) este refăcută, în bună măsură, de la partea superioară a fundației, respectându-se, în linii generale, vechiul plan și proporțiile, modificările referindu-se la traseul absidei altarului și la structura naosului (fig. 1/5). Zidăria vechii biserici (B3b) este amputată până la nivelul interior de călcare (-0,99 m W) pe întreg traseul laturilor sale de nord și de sud (fig. 2 și 3). La rândul său, **pridvorul adosat a fost și el demolat** până la cota de -1,08 m W, cel puțin pe latura sa de sud unde s-a efectuat sondajul nostru. Practic, constructorii ultimei biserici de zid (B4)

au păstrat din zidăria primului pridvor fundația și o parte din elevația sa până la cota de -1,08 m W, de unde – după ce s-au retras cu 0,11 m spre nord sau spre sud în raport cu cele două fațade interioare – s-au ridicat cu noua zidărie a pridvorului, adosând-o de cea a vechiului pronaos, până la cota de -0,42 m W, iar de aici în continuare au țesut zidăria pridvorului de cea a pronaosului. ***Această rezolvare explică de ce pe fațada de sud a noii biserici, la limita dintre pronaos și pridvor, apare un rost de zidărie, pe o înălțime de aproximativ 0,60 m, între zidăria pronaosului și cea a pridvorului, deși ambele compartimente au fost ridicate în aceeași etapă.***

Tot cu acest prilej este dezafectat și turnul de acces spre clopotnița ce încununa pridvorul. Noul turn cu lăcașul scării va fi ridicat odată cu perețele de vest al pronaosului, zidăriile lor fiind țesute. Nu este exclus ca, inițial, turnul scării să fi fost accesibil prin pridvor, pentru ca ulterior accesul să se realizeze prin pronaos prin spargerea peretelui său, după cum opinează prof. arh. Sandu Miclescu.

Absida altarului prezintă acum un traseu octogonal, la exterior, și semicircular, la interior, fiind acoperită cu o semi-calotă. Naosul, de formă dreptunghiulară, este acoperit cu o calotă pe pandantivi care se reazemă pe pereții laterali și pe arcul triumfal. Pronaosul, de aceeași formă dreptunghiulară, este acoperit cu o boltă semicilindrică, dispusă transversal, fiind despărțit de naos printr-un perete, azi dispărut, care a avut arcade laterale cu un parapet ce se ridică cu 0,95 m față de cota pardoselii actuale și un gol de circulație central, după cum au precizat cercetările de arhitectură (sondajul PI 1 din colțul de nord-est al pronaosului și PI 7 din colțul de sud-est al aceleiași încăperi). În sfârșit, pridvorul era deschis și prezenta pe laturile de nord și de sud câte o fereastră terminată la partea superioară cu un arc în acoladă, iar pe fațada de vest două ferestre, de același tip, plasate de o parte și de alta a intrării. Această ultimă încăpere a fost încununată cu o clopotniță accesibilă prin intermediul unui turn al scării, de formă circulară, așezat în colțul de nord-est, pe vechea fundație a scării de acces din faza anterioară (B3b).

Referitor la amenajarea nivelului interior de călcare, cercetările arheologice au reușit să surprindă o succesiune de ***trei pardoseli din cărămidă (denumite de noi P1, P2, P3)***, anterioare celei din ciment sclivisit aflate în momentul cercetărilor.

Cea mai veche pardoseală (P1) a celei de-a doua biserici de zid (B4) a fost realizată din cărămizi (cu dimensiunile de $0,26 \times 0,24 \times 0,035$ m) așezate pe un strat de argilă (gros de 0,05–0,06 m) bine compactată, care acoperă nemijlocit zidăria dezafectată a primei biserici de zid (fig. 2/5). Acest strat-suport de argilă, a cărui parte superioară se află la adâncimea de 0,94 m W, a fost descoperit în întreaga suprafață a naosului și doar parțial în cea a pronaosului, unde a fost tăiat de unele gropi de morminte. În suprafețele secționate, el a fost înlocuit cu un strat de nisip pe care au fost reșezate cărămizile primei pardoseli.

De la partea superioară a acestei prime pardoseli, au fost săpate gropile a ***șapte morminte (M3–M9)***, toate aflate în suprafața pronaosului și „căpăcuite” de pardoselile (P2 și P3) amenajate ulterior (fig. 1). Din rândul celor șapte morminte, aparținând primei etape de funcționare a celei de-a doua biserici de zid, cinci (M3–M7) fac parte

din categoria acelor zidite din cărămidă legată cu mortar, iar două (M8 și M9) sunt reprezentate de gropi simple. Două dintre mormintele zidite din cărămidă (M3 și M4) au fost amplasate pe latura de sud și suprapun mormântul (M1) ctitorului primei biserici de zid (B3a). Celelalte cinci morminte au fost săpate pe latura de nord și sunt reprezentate de trei cripte, dintre care două (M5 și M6) au adăpostit osemintele unor adulți, iar una (M7) pe cele ale unui copil. În sfârșit, ultimii doi înhumați (M8 și M9) au fost depuși în gropi simple. Din păcate, toate criptele au fost jefuite încă din vechime, astfel încât scheletele înhumaților erau complet deranjate, iar inventarul funerar lipsea cu desăvârșire (fig. 1, 3–4).

Cea de-a doua pardoseală (P2) este reprezentată de cărămizi de formă romboidală, cu latura de 0,30 m, diagonala mare de 0,49 m, iar cea mică de 0,33 m și grosimea de 0,04–0,05 m, așezate pe un strat de mortar în grosime de 0,04 m (fig. 2/4).

În sfârșit, pentru **ultima pardoseală (P3)** s-au folosit două tipuri de cărămizi. În altar și în zona tâmplii, unde noi nu am avut acces, sondajele de arhitectură au surprins o pardoseală din cărămizi, cu dimensiunile de $0,27 \times 0,13 \times 0,045$ m, așezate pe un pat de mortar. Din sondajele noastre rezultă că în suprafața naosului, la o distanță de 0,25 m față de pereții săi, a fost amenajat, din cărămizi de formă dreptunghiulară (cu dimensiunile de $0,225 \times 0,13 \times 0,06$ m), așezate pe un pat de mortar, un chenar care delimita o pardoseală din cărămizi romboidale cu dimensiunile identice cu cele întâlnite în cazul P2 (fig. 2/3). Același chenar este întâlnit și în jumătatea de est a pronaosului, până la o distanță de 2,10 m față de zidul despărțitor de naos, delimitând aceeași pardoseală romboidală. De aici în continuare, pe o lungime de 3,00 m, până la limita vestică a pronaosului, întreaga pardoseală este reprezentată numai de cărămizi dreptunghiulare (cu dimensiunile de $0,27 \times 0,135 \times 0,06$ m). Adâncimea la care se află această pardoseală este de 0,79 m W.

Această ultimă pardoseală (P3) acoperă în totalitate fundația zidului despărțitor dintre naos și pronaos, dovadă a faptului că, la data realizării sale (prima jumătate a secolului al XIX-lea), acesta era deja demantelat.

Cât privește avaturile prin care a trecut lăcașul de cult ridicat în 1644 de Elina doamna și de frații săi, Cazan, postelnic, și Udriște Năsturel, logofăt la acea dată, acestea au fost legate de cele pe care le-a cunoscut moșia Herăști și care au fost deja evocate¹². Vom reaminti, totuși, faptul că urmașii marilor logofeți Radu Năsturel și Udriște Năsturel vor gestiona prost moșia, astfel încât, în mod treptat, vom asista la un proces continuu de sărăcire a lor, la contractarea unor împrumuturi ce nu pot fi plătite la scadență, la un mod de viață plin de petreceri, care îl va face pe ultimul reprezentant al familiei, Constantin Năsturel, să ajungă cu mari datorii pe mâna cămătarilor, fapt care obligă pe mama sa să procedeze la înstrăinarea moșiei Herăști, cu casă și biserică. Astfel se ajunge ca, la sfârșitul anului 1831, după aproape 250 de ani, moșia familiei Năsturel din Herăști să ajungă, prin vânzare, în posesia prințului Miloș Obrenovici, domnitor al Serbiei. Acesta, după abdicare (1836), se va retrage în

¹² Greceanu 1958, p. 123–128.

cursul anului 1839 la Herăști, unde va întreprinde ample lucrări de reparații și modificări la palat și biserică. Fațadele acesteia, caracteristice arhitecturii ecleziastice din epoca lui Matei Basarab, au fost alterate de o decorație neoclasică. Și ca uitarea să se aștearnă și mai bine, pietrele de mormânt așezate în pronaos de Elina doamna în memoria părinților săi, Radu și Despina, precum și a fratelui său Șerban, sunt scoase din biserică, în timpul aceluiași Miloș Obrenovici, și folosite ca trepte de intrare în casă sau pridvorul lăcașului de cult. Iar armoariile familiei Năsturel, aflate pe portalul palatului, vor fi răzuite și acoperite de pajura sârbească.

În sfârșit, moștenitorii principelui sârb vor vinde, la 17 iunie 1881, proprietatea lui Anastase Stolojan, ai cărui urmași o vor deține până în 1949, când aceasta va fi naționalizată¹³.

BIBLIOGRAFIE

Greceanu 1958	R. Greceanu, <i>Casa de piatră de la Herăști</i> , Monumente și muzee. Buletinul comisiei științifice a muzeelor și monumentelor istorice și artistice I, 1958, p. 119–129.
Iorga 1905	N. Iorga, <i>Inscripții din bisericile României</i> , I, București, 1905.
Lecca 1911	O.G. Lecca, <i>Genealogia a 100 de case din Țara Românească și Moldova</i> , București, 1911.
Năsturel 1910	P.V. Năsturel, <i>Genealogia Năsturelilor</i> , RIAF 11, 1, 1910, p. 37–71.
Stoicescu 1971	N. Stoicescu, <i>Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova</i> , București, 1971.

THE CHURCH OF NĂSTUREL FAMILY FROM HERĂȘTI (GIURGIU COUNTY). ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

ABSTRACT

Between the 23rd of November and 7th of December 1987, inside the “Church of the Holy Archangels Michael and Gabriel”, from Herăști (Giurgiu County), an archaeological research was undertaken, in order to have a complete documentation required for the preparation of the restoration project of this worship place.

By unifying the information acquired through our investigation with the architectural data, provided by the architect Sandu Miclescu as project chief, we were able to find out that, on the investigated area, four churches (B1–B4) have succeeded without any interruption – two of them made of wood and another two made of brickwork – built up during the period between the end of 15th century and the year 1644, year which is mentioned alongside the names of the founders in the inscription preserved above the entrance of the narthex. These are the architectural vestiges to which the following pages are dedicated.

Keywords: ecclesiastical architecture, feudal residence, Herăști, Wallachia, 15th–17th centuries, the Năsturel family boyars.

¹³ Greceanu 1958, p. 123–128.

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The Church from Herăști. The placement of the test pits (C1–C8) and the vestiges of the worship edifices (B1, B2, B3a and B3b), that preceded the current church (B4). 1. The plan of the first wooden church (B1); 2. the foundation beam of the second wooden church (B2); 3. the plan of the first church made of brickwork (B3a); 4. the plan of the adjoined church porch (B3b); 5. the plan of the second church made of brickwork (B4).

Fig. 2. The Church from Herăști. The profile of the western wall of the cassette C6 (1) and of the eastern wall of the cassette C4 (2). 1. plank; 2. cement floor; 3. the mortar stand of the second floor made of rhomboidal bricks (P3); 4. the mortar stand of the first floor made of rhomboidal bricks (P2); 5. the clay stand of the floor made of bricks of quasi-square shape (P1); 6. mortar layer – the stand of the floor of the first brickwork church (B3a); 7. clay filing and brown soil; 8. clay filing and brown soil; 9. the place of the foundation beam of the second church (B2); 10. mortar layer – construction level of the first brickwork church (B3); 11. trodden clay – archaeological level of the second church made of wood (B2); 12. burnt adobe and coal – decommissioning level through fire of the first church (B1); 13. the place of the burnt foundation beam made of wood of the first church (B1); 14. trodden clay – archaeological level of the first church made of wood (B1); 15 chestnut brown soil.

Fig. 3. The Church from Herăști. The profile of the eastern wall of the cassette C1. 1. plank; 2. cement floor; 3. floor made of rectangular bricks (P3); 4. the mortar stand of the first rhomboidal floor (P2); 5. soil filling with brick and mortar pigments; 6. clay filling with mortar pigments.

Fig. 4. The Church from Herăști. Sections oriented on the direction North-South of the tombs from the *pronaos*. 1. M2; 2. M5; 3. M6.

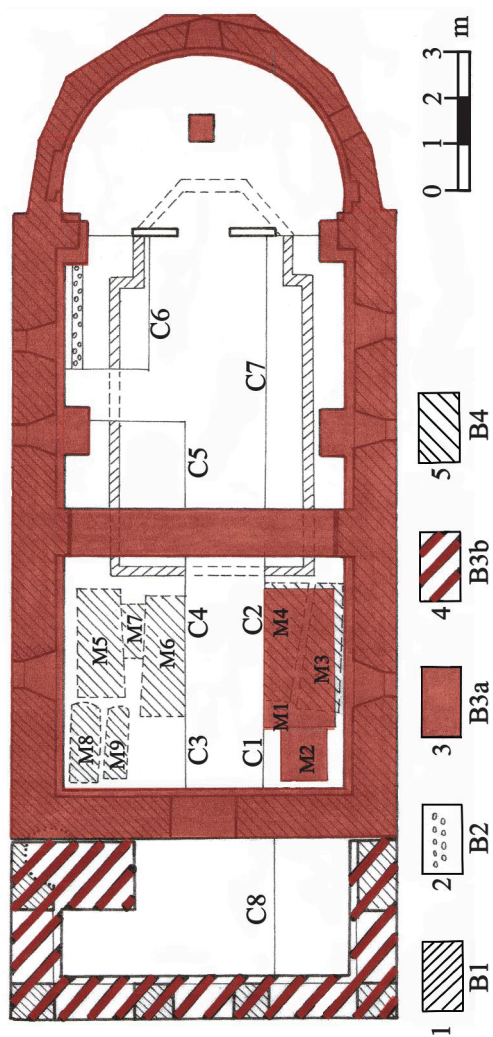

Fig. 1. Biserica din Herăști. Amplasamentul casetelor (C1–C8) și vestigiile lăcașurilor de cult (B1, B2, B3a și B3b), care preced biserica actuală (B4).
 1. traseul primei biserici de lemn (B1); 2. talpa celei de-a doua biserici de lemn (B2); 3. traseul primei biserici de zid (B3a); 4. traseul pridvorului adosat (B3b); 5. traseul celei de-a doua biserici de zid (B4).

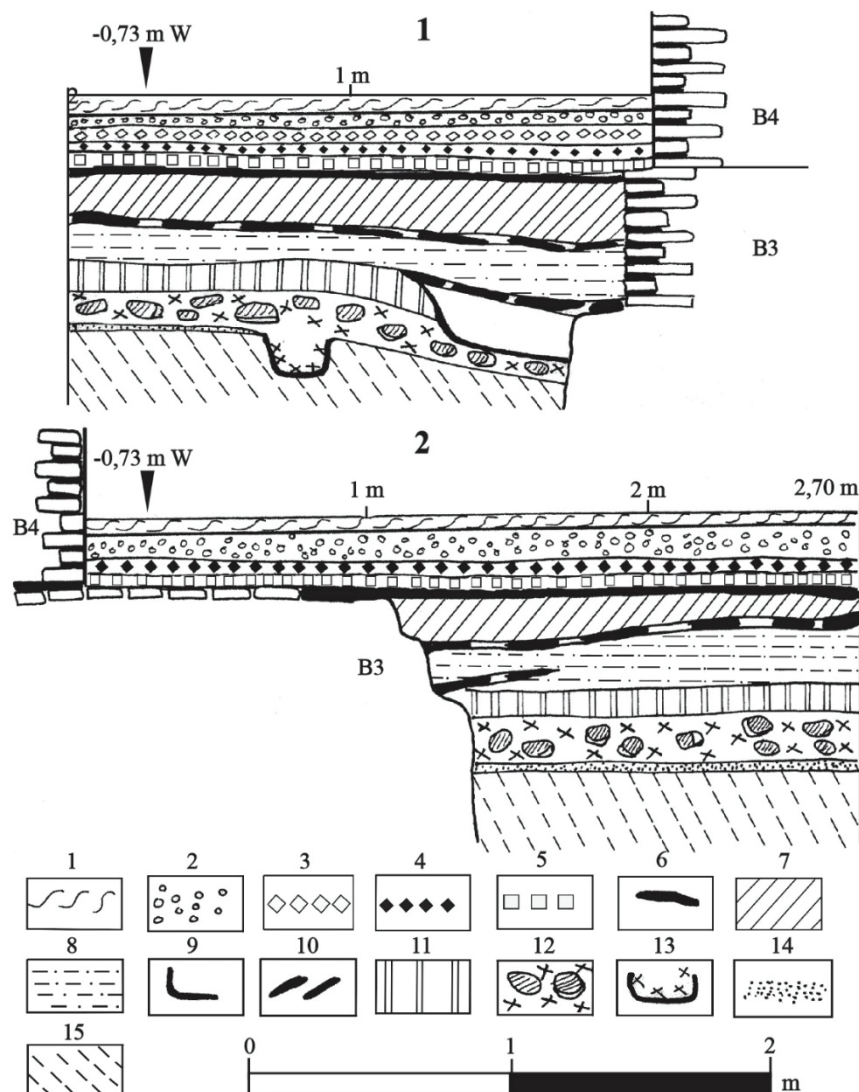

Fig. 2. Biserica din Herăști. Profilul peretelui de V al casei C6 (1) și al celui de E al casei C4 (2). 1. scândură; 2. pardoseală din ciment; 3. suportul din mortar al celei de-a doua pardoseli din cărămizi romboidale (P3); 4. suportul din mortar al primei pardoseli din cărămizi romboidale (P2); 5. suportul de argilă al pardoselii din cărămizi cvasipătrate (P1); 6. strat de mortar – suportul pardoselii primei biserici de zid (B3a); 7. umplutură din argilă și pământ brun; 8. umplutură din argilă și pământ brun; 9. lăcașul tălpii de lemn a celei de-a doua biserici (B2); 10. strat de mortar – nivel de construcție al primei biserici de zid (B3a); 11. argilă bătătorită – nivel de călcare al celei de-a doua biserici de lemn (B2); 12. chirpici ars și cărbune – nivel de dezafectare prin incendiu a primei biserici (B1); 13. lăcașul tălpii de lemn ars a primei biserici (B1); 14. argilă bătătorită – nivel de călcare al primei biserici de lemn (B1); 15. pământ brun castaniu.

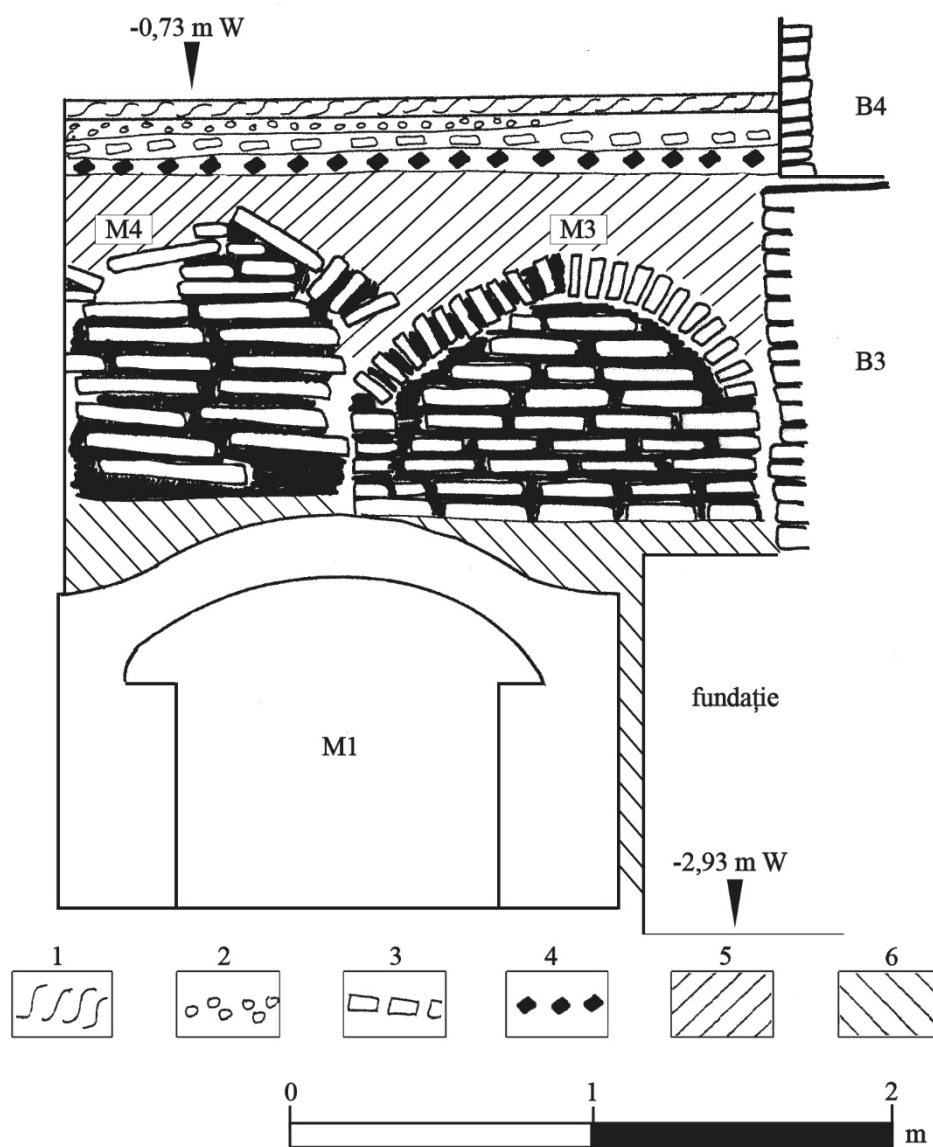

Fig. 3. Biserica din Herăști. Profilul peretelui de E al casei C1.
 1. scândură; 2. pardoseală din ciment; 3. pardoseală din cărămizi dreptunghiulare (P3);
 4. suportul de mortar al primei pardoseli romboidale (P2); 5. umplutură de pământ
 cu pigmenți de cărămidă și mortar; 6. umplutură de argilă cu pigmenți de mortar.

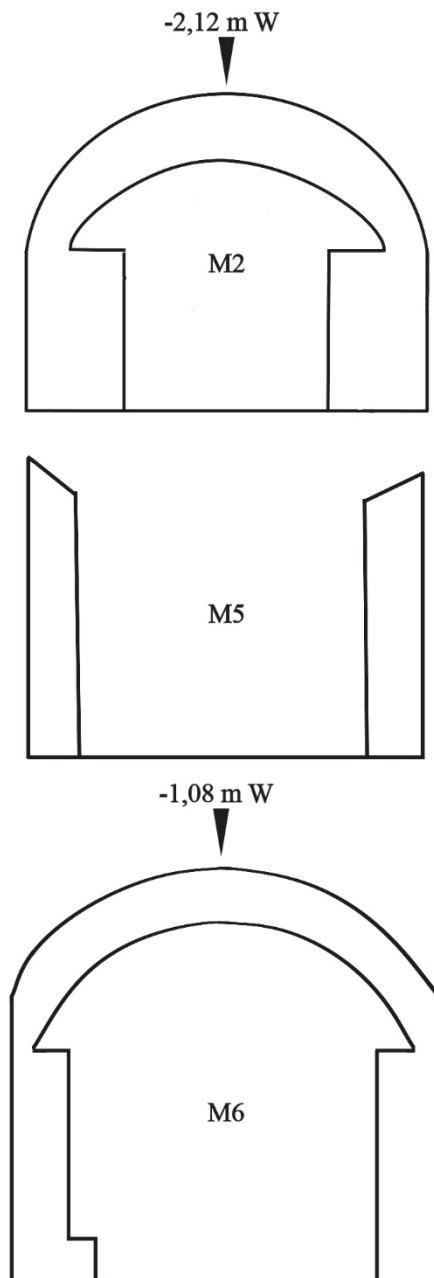

Fig. 4. Biserica din Herăști. Secțiuni pe direcția N-S ale mormintelor din pronaos.
1. M2; 2. M5; 3. M6.

ABREVIERI

AARMSI – Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaArchHung – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaH – Acta Hargitensia, Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea-Ciuc
ActaMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
ActaMP – Acta Musei Porolissensis, Muzeul Județean de Istorie și Artă, Zalău
AÉ – l'Année Épigraphique, Paris
AEM – Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AIIA Cluj – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca
AIIA Iași – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Iași
AIESÉE – Association Internationale des Études du Sud-Est Européen
Aluta – Aluta. Studii și Comunicări, Muzeul Județean Covasna, Sf. Gheorghe
AnB – Analele Banatului, S.N. Arheologie – Istorie, Muzeul Național al Banatului, Timișoara
Ancient West & East – Ancient West & East, Leiden
Antaeus – Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
Antichità Altoadriatiche – Antichità Altoadriatiche, Centro di Antichità Altoadriatiche, Casa Bertoli, Aquileia
Apulum – Apulum. Acta Musei Apulensis, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia
Archaeus – Archaeus. Études d'Histoire des Religions, București
ArchAnz – Archäologischer Anzeiger, Berlin
ArchBulg – Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchÉrt – Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Argesis – Argesis, Muzeul Județean Argeș, Pitești
ArheologijaKiev – Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold – Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie, Iași
ArhVestnik – Arheološki Vestnik, Ljubljana
Balcanoslavica – Balcanoslavica, PRI Institute for Paleoslavlic culture, Prilep
BAR IntSer – British Archaeological Reports, International Series, Oxford
BCMI – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BerRGK – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main – Berlin
BiblThrac – Bibliotheca Thracologica, București
BMA – Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra Neamț
BMJT – Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Alexandria
BMMN – Buletinul Muzeului Militar Național, București
BSNR – Buletinul Societății Numismatice Române, București
București – București. Materiale de Istorie și Muzeografie, Muzeul de Istorie a Municipiului București
BulBOR – Buletinul Bisericii Ortodoxe Române, București
Buridava – Buridava, Muzeul Județean Vâlcea, Râmnicu Vâlcea
CA – Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CAB – Cercetări Arheologice în București, Muzeul Municipiului București
Caiete ARA – Caiete ARA. Arhitectură, Restaurare, Arheologie. Asociația ARA, București

SCIVA, tomul 68, nr. 1–4, București, 2017, p. 343–345

- Castrum – Castrum. Castrum Bene Egyesület, Budapesta
- CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
- CCDJ – Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Muzeul Dunării de Jos, Călărași
- CEpR – C.C. Petolescu, *Cronica Epigrafică a României*, SCIVA, București
- CIGD – L. Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
- CIL – *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
- Classica et Christiana – Classica et Christiana, Centrul de Studii Clasice și Creștine al Facultății de Istorie a Universității „Al. I. Cuza”, Iași
- CN – Cercetări Numismatice, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; N.S. (nouvelle série); Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- Documenta Praehistorica – Documenta Praehistorica, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of Archaeology
- ÉBpB – Etudes byzantines et postbyzantines, București
- EphemNap – Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
- ÉtBalk – Etudes Balkaniques, Sofia
- FolArch – Folia Archaeologica, Budapest
- Germania – Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
- Historia Urbana – Historia Urbana. Comisia de Istorie a Orașelor din România, Sibiu
- Historica – Historica, Centrul de Istorie, Filologie și Etnografie din Craiova
- IDR – *Inscripțiile Daciei Romane*, București
- IDRE – Constantin C. Petolescu, *Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie I-II*, București, 1996–2000
- ILB – B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989
- ILD – C.C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, București, 2005
- IntArch – Internationale Archäologie, Rahden
- Isis – Isis, University of Chicago Press, Chicago
- ISM – *Inscriptiones Scythiae Minoris*, București
- IzvestijaVarna / ИзвестияВарна – Izvestija na Narodnija Muzej, Varna / Известия на народния музей, Варна
- JAHA – Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
- JAR – Journal of Anthropological Research, University of Chicago Press, Chicago
- JbDAI – Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Berlin
- JbRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
- JRS – Journal of Roman Studies, Londra
- JSA – Journal of Social Archaeology, SAGE Publications, Newbury Park
- Marisia – Marisia. Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
- MCA – Materiale și Cercetări Arheologice, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- MFME – StudArch – A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Móra Ferenc Múzeum, Studia Archaeologica, Szeged
- Mousaios – Mousaios, Muzeul Județean Buzău, Buzău
- MuzNaț – Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
- Oltenia – Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
- PAS – Prähistorische Archäologie Südosteuropa, Berlin
- PBF – Prähistorische Bronzefunde, München – Stuttgart
- Peuce – Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
- Pontica – Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța

- PraceMat – Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna, Łódź
- PZ – Praehistorische Zeitschrift, Leipzig – Berlin
- RadVM – Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
- RE – G. Wissowa (ed.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1893–1997
- RÉSEE – Revue des Études Sud-Est Européennes, București
- RevMuz – Revista Muzeelor, București
- RGZM – Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
- RHSEE – Revue Historique du Sud-Est Européen, București
- RIAF – Revista de Istorie, Arheologie și Filologie, București
- RMI – Revista Monumentelor Istorice, Comisia Națională a Monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice, București
- SBS – Studies in Byzantine Sigillography, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- SCIV(A) – Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- SCN – Studii și Cercetări de Numismatică, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București
- Scripta Valachica – Scripta Valachica, Târgoviște
- SEG – *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
- Situla – Situla. Dissertationes Musei Nationalis Sloveniae, Ljubljana
- SlovArch – Slovenská Archeológia, Nitra
- SMMIM – Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, Muzeul Militar, București
- SP – Studii de Preistorie, Asociația Română de Arheologie, București
- Starinar – Starinar, Belgrad
- Suceava – Suceava. Anuarul Muzeului Național al Bucovinei, Suceava
- Századvég – Századvég Társadalomtudományi Folyóirat. Századvég Alapítvány (Századvég Foundation), Budapesta
- Székelyföld – Székelyföld, Magyar Művészeti Akadémia, Miercurea Ciuc
- TD – Thraco-Dacica, București
- Tibiscus – Tibiscus. Muzeul Național al Banatului, Timișoara
- Tyche – Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
- Valachica – Valachica. Chronica Valachica. Studii și materiale de istorie, Muzeul Județean Dâmbovița, Târgoviște
- VjesnikZagreb – Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu, Zagreb
- Zalai Múzeum – Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
- ZborRadBeograd – Zbornik Radova Vizantinoški Institut, Belgrad
- Ziridava – Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad
- ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

